
MARKSIZAM I RELIGIJA. KRITIKA MARKSISTIČKOGA
POIMANJA RELIGIJE
Demistifikatori religije

Božo Norac-Kljajo, Split

Sveučilište u Splitu
Katolički bogoslovni fakultet
e-mail: bozo.norac-kljajo@st.t-com.hr

UDK: 141.82:2
Pregledni znanstveni rad
Primitljeno 3/2011.

Sažetak

Autor se u članku bavi fenomenom religije. Između brojnih pokušaja filozofije i drugih društvenih znanosti tijekom povijesti da odgovore na brojna pitanja koja sa sobom nosi fenomen religije, autor je odabrao marksističko-liberalnu teoriju i njezin pokušaj da ospori objektivnu vrijednost religije, tumačeći njezinu pojavu i ulogu u društvu socijalno-političkim prilikama.

Nakon kratkoga povijesnog pregleda filozofskih mišljenja autor se posebno bavi kritikom demistifikatora religije krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća.

Zatim iznosi mišljenja glavnih protagonista demistifikacijske teorije o religiji, Feuerbacha, Marxa, Engelsa i Lenjina, koji religiju smatraju iluzijom, otuđenjem, opijumom za narod itd. Prema Marxu religija je pretpostavka svake druge kritike, a budući da je religija kao nadogradnja zapravo otuđenje, ona u komunizmu treba nestati itd.

Nakon što je iznio marksističko-liberalni nauk o religiji, autor se kritički osvrće na njegove teorije, na pojam otuđenja, nadogradnje, porijeklo i nestanak religije u komunizmu, ističući da su one ideološki opterećene, pojmovi neodređeni, hipoteze nedostatno potkrijepljene, a metode skućene, uopćavanja i zaključivanja proizvoljna, a teorije u raskoraku s činjenicama i poviješću.

Ključne riječi: Religija, kritika religije, alijenacija, nadogradnja, demistifikacija, opijum naroda, monoteizam, politeizam.

UVOD

Suvremene znanosti, *antropologija, paleontologija, etnologija* kao i druge njima srodne, potvrđuju da je čovjek od svog početka, bez obzira na kojem se kulturnom stupnju društva nalazio, njegovao neki oblik religije. Oslanjajući se na univerzalnu prisutnost religioznog fenomena u svim vremenima, narodima i kulturama,

čovjek osim što je nazivan *sapiens, volens, faber, loquens, ludens* itd. nazivan je i *religiosus*.¹

Usprkos činjenici što je religioznost univerzalna dimenzija, tipično ljudska, jer ne pripada ni jednom drugom živom biću osim čovjeku, ona je možda najproblematičnija aktivnost, jer su sve ljudske aktivnosti usmjerene prema objektu čija se opstojnost ne dovodi u pitanje, a jedino je religiozna aktivnost usmjerena prema objektu čija se i sama opstojnost dovodi u pitanje.

Uza sve to, stručnjaci se do danas razilaze u mnogim pitanjima tumačenja religioznog fenomena u svim vremenima i svim kulturama. Kako definirati fenomene religioznog reda? Na čemu se temelji religija? Što joj je izvor i početak? Ne čudi nas stoga postojanje brojnih teoretsko-metodoloških pristupa i mišljenja o ovoj problematici u povijesti filozofije. Osim toga, to nam jasno govori o suvišnosti jednostranog ideološkog gledanja, kako to neki zahtijevaju. Možda ovdje kao nigdje drugo mogu stajati riječi našega poznatog sociologa religije Jakova Jukića: "Religija je toliko složena pojava da se njezine vrijednosti i značenje mogu razumjeti samo pod uvjetom da se promotre pod različitim gledištima. Nitko nema isključivo pravo na istinu u području religije, a svatko može doprinijeti traženju te istine."²

Stoga smo se odlučili kritički osvrnuti na mišljenja demistifikatora religije, Hegelovih ljevičara, Feuerbacha i klasika marksizma-lenjinizma, Marxa, Engelsa i Lenjina, koji religiju smatraju "iluzijom", autoprojekcijom čovjeka, njegovih potreba i ideja.

I. POJAM I KRATAK POVIJESNI PRIKAZ

1. Pojam

Pojam "religija", koji se može primijeniti za sve religije, označava odnose ovisnosti čovjeka o jednom vrhovnom biću ili više njih, kojemu, odnosno kojima iskazuje određeno štovanje. To znači da religiozni fenomen uključuje dva elementa: *objektivni i subjektivni*. Objektivni uključuje skup odnosa između Boga i čovjeka, dok subjektivni uključuje svijest ovisnosti o vrhunaravnom biću te prema tome odluku i spremnost da čovjek uzvrati božanstvu

¹ Usp. B. Mondin, *Introduzione alla filosofia (Problemi, Sistemi, Filosofi)*, Massimo-Milano, 1986., 101.

² J. Jukić, *Pluralistički pristup religiji*, u: Crkva u svijetu (odsada: CuS), 12 (1977), br. 1, 25.

odgovarajućim štovanjem. Ovim se zadnjim elementima pripisuje termin "religioznost". Religioznošću se, u najširem smislu riječi, bave različite znanstvene discipline, pod zajedničkim nazivom "*religiozne znanosti*", koje su u posljednje vrijeme dale veliki prinos boljem poznavanju religioznosti. Tijekom zadnja dva stoljeća vođene su žive rasprave o pitanju njezina porijekla i uloge u društvu, koje su je uvele u krug religiozne filozofije.³

Od brojnih pokušaja definiranja biti religije, izdvajamo opisnu definiciju A. Langa, koja glasi: "Religija je skup spoznaja, akcija i struktura, s kojima čovjek izražava svoju zahvalnost, ovisnost, svoje duboko poštovanje, prema Svetom." Po njegovu mišljenju ova deskriptivna definicija u sebi uključuje dva elementa, jedan koji se tiče subjekta i drugi, koji se tiče objekta. Što se tiče subjekta, ona označava stav koji čovjek preuzima na sebe kada se izjašnjava religioznim. Zapravo, nije svaki odnos sa svetim "religiozna" aktivnost. Primjerice, kada se proučava njezina preobrazba, razvoj, utjecaj i manifestacije, onda je riječ o objektu religioznog iskustva, i tada smo na području povijesti, a ne religije.

Lang smatra da je moguće govoriti o temeljnom religioznom činu jedino kad čovjek prema svetom i božanskom zauzme subjektivni i sasvim partikularni stav, tj. kada ga je emotivno potaknuo, pogodio i privukao objekt i ušao u osobni kontakt s njim. To je, smatra on, psihološka ili unutarnja strana religije, a subjektivna je utemeljena na priznavanju realnosti *svetog*, od sentimentata totalne ovisnosti i suočenjem s njim i stava dubokog poštovanja prema njemu.⁴

2. Kratka povijest

Povijest filozofije svjedoči da je religiozna problematika neprekidno prisutna u povijesti filozofije. U vremenu antike religiozna problematika zanimala je prve grčke filozofe: Ksenofonta, Protagoru, Platona, Aristotela, Lukrecija, Plotina i druge. U srednjem vijeku ona je zanimala Avicennu, Averoesa, Maimonida, Tomu Akvinskoga, Skota, Ockhama i druge. Na početku moderne epohe religioznom su se problematikom bavili: Giordano Bruno, Campanella, Spinoza, Hobbes, Locke. Sve do Humea i Kanta religiozna problematika bila je fragmentarna, a s njima postaje središnje pitanje filozofske refleksije. Neki čak misle da s njima započinje "*prava religiozna*

³ Usp. *Dizionario delle idee*, Sansoni ed., Firenze, 1977., 1005; i *Enciclopedia filosofica*, sv. VII, 19-20.

⁴ Usp. A. Lang, *Introduzione alla filosofia della religione*, 2. ed., Morcelliana, Brescia, 1969., 25 i 48, i *Introduzione*, 109.

znanost". Velik prinos njezinu razvoju dali su *sociolozi, etnolozi, povjesničari i psiholozi*: Comte, Spencer, Weber, posebno Durkheim, koji je 1912. godine razradio opću teoriju religije.⁵

Koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća velik prinos razvoju religijskih znanosti dale su filozofske teorije: Hegelova idealizma, Schleiermacherova sentimentalizma, Comteova pozitivizma, Spencerova i Darwinova evolucionizma, čija je nakana bila prije svega pronaći zajednički teren svih religija i definiciju povijesnog i psihološkog porijekla religijskog fenomena.⁶

Filozofi su se u zadnja dva stoljeća u pitanju religije svrstali u dvije oprečne skupine. Na jednoj strani stajali su branitelji objektivne vrijednosti religije, a na drugoj osporavatelji. Budući da se religija temelji na odnosu čovjeka s apsolutnom realnošću, ona ima objektivnu vrijednost, tvrdili su prvi. U tom pravcu zastupali su i razvijali pozitivnu i konstruktivnu kritiku religijskog fenomena. Glavni predstavnici te struje bili su: Hegel, Croce, James, Bergson, Scheler, Otto, Jaspers i drugi.

Druga skupina modernih filozofa govori o demistifikaciji religije, nastojeći dokazivati da je ona lišena bilo kojeg objektivnog temelja. U tom pravcu razvili su negativnu, demistificirajuću kritiku religije. Oni predstavljaju vrlo važan pokušaj sociološkog i političkog tumačenja religije i njezinih pojava. Glavni predstavnici te struje bili su predstavnici Hegelove ljevice: Feuerbach, Marx, Engels i Lenjin. Oni smatraju da je religija čovjekova izmišljotina iz *straha, samovolje, neznanja, srdžbe, sublimacije nagona*, čovjekove *autoprojekcije*, njegovih potreba i ideala.⁷

Između brojnih pokušaja moderne filozofije i društvenih znanosti da pronađu odgovore na brojna pitanja religije, posebnu pozornost svakako zaslužuju predstavnici ove druge skupine, koja predstavlja jedan vrlo važan pokušaj sociološkog i političkog tumačenja religije i njezinih pojava.⁸

U ovom ćemo se radu zato pozabaviti liberalno-marksističkom kritikom religije, čiji je pristup religiji obilježen *pozitivističkim i sociologističkim* nabojem i čiji su predstavnici kategorije dijalektičkog tumačenja svojega prethodnika Hegela sustavno primjenjivali i na religiju.

⁵ Usp. B. Mondin, *isto*, 102.

⁶ Usp. *Enciclopedia filosofica*, vol. VII., Roma, 1979., 37-38.

⁷ Usp. B. Mondin, *isto*, 102.

⁸ Usp. Josip Mužić, *Sociologija religije* (Skripta), Split, 2003., 3-4.

II. DEMISTIFIKATORI RELIGIJE

1. Ludwig Feuerbach

Glavnim inicijatorom demistifikacijske orijentacije religije smatra se njemački filozof Ludwig Feuerbach. On je nastavio Stirnerovu i Bauerovu kritiku Hegela na području religije, napravio je potpuni zaokret *od idealizma u materijalizam*, od Hegelova idealizma k materijalizmu, svođenjem idejnih i spekulativnih tvorbi na njihov izvor: *čovjeka*. Upravo ta antropološka linija postala je dominantna oznaka cijeloga njegovog znanstvenog opusa, što je posebno došlo do izražaja u njegovoj kritici religije, posebno kršćanstva.⁹

Polazeći od Hegelove interpretacije religije kao drugog momenta apsolutnog znanja, kada duh uzme punu svijest samog sebe i postane *samosvijest Apsolutnog duha*, iz kojeg sve proizlazi, pa i čovjek, što nije drugo nego *samoočitovanje Apsolutnoga*, Feuerbach je prvi napravio zaokret od idealizma prema materijalizmu i došao do nijekanja objektivne vrijednosti religije, u čemu su ga slijedili i drugi Hegelovi ljevičari.

Feuerbach je u svojem glavnom djelu *Bit kršćanstva* prvi pokušao dokazati da religija vuče svoje porijeklo od procesa *poosobljenja* potreba i čovjekovih ideala; čovjek projicira sve pozitivne osobine koje posjeduje u sebi u božansku osobu (*hypostasis*) i od nje stvara stvarnost koja postoji, a sposobna je da zadovolji njegove potrebe i praznine.¹⁰ Čovjek je, smatra on, ključ za rješenje problema svekolike religije. Po njemu je čovjek doista tvorac religije, ne apstraktni čovjek, nego konkretni, društveno i vremenski određen. Niječući religiji svaku objektivnu vrijednost, on je svodi na projekciju nekih čovjekovih temeljnih potreba. Ideja Boga je samo ono što bi čovjek htio biti. Temelj prave filozofije nije *stavljanje finitnog u infinitno*, to jest zadaća filozofije nije dokazati da je Bog stvorio čovjeka, nego obratno, čovjek je stvorio Boga: nije ideja (Boga) stvorila čovjeka, već je čovjek stvorio ideju (Boga).¹¹

Prema vlastitom priznanju, Feuerbach je prošao tri faze: prva mu je misao bio *Bog*, druga *um*, a treća i posljednja *čovjek*. Čovjek je, po njemu, polazna točka svake filozofije i ključ rješenja svekolike religije. *Na čovjeku-nad čovjeku* - zasnovao je on svu svoju

⁹ Usp. Danko Grlić, *Leksikon filozofa*, Drugo prošireno izdanje, Naprijed, Zagreb, 1982., 128.

¹⁰ Usp. B. Mondin, *Introduzione*, 103 i 113.

¹¹ Usp. B. Mondin, *nav. dj.*, 122.

filozofiju. U tom smislu Feuerbach promatra čovjeka kao vrhovno biće, kao mjeru svih stvari. Suprotstavljajući se sustavno Hegelovoj spekulativnoj misli, naglasio je potrebu njezina svođenja na njihov izvor, čovjeka. Ta njegova antropološka crta postala je dominantna značajka cijele njegove filozofije, posebno u kritici religije, osobito kršćanstva. U svom tumačenju religije on ne nastupa kao enciklopedisti i iluministi, koji religiju tumače prijevarom i licemjerstvom svećenika, nego on polazi od biti čovjeka i njegove samopodijeljenosti. On piše: "Apsolutno biće, čovjekov bog, njegovo je vlastito biće."¹²

Bog je za Feuerbacha samo jedna idejna izmišljotina čovjekova, s ciljem da postigne puno ostvarenje samoga sebe. Prema tome, vrhovna stvarnost nije Bog, nego čovjek. *Bog je čovjekova autoprojekcija, religija vuče porijeklo od procesa hipostatizacije potreba i čovjekovih ideala.* Sve pozitivne osobine koje čovjek ima u sebi, projicira u jednu (hipostazu) božansku osobu i od nje stvara jednu stvarnu opstojnost (sussistenza), koja je sposobna zadovoljiti sve njegove potrebe i ispuniti sve njegove praznine i manjkavosti. Za nj i za demistifikatore religija bi bila, više-manje, jedna lukava izmišljotina, koju dugujemo raznim čovjekovim osjećajima.¹³

Svoju kritiku religije on je počeo *distinkcijom čovjeka od životinje.* Čovjek se razlikuje od životinje po *svijesti*, *svijesti vlastite vrste*, *svijesti vlastite biti*, tj. on može imati svijest samoga sebe. Princip je sljedeći: "svijest, znači svijest vlastite vrste, svijest vlastite biti ... i može učiniti od vlastite biti objekt svoje misli, tj. imati svijest sebe." Na temelju toga Feuerbach izvodi svoj glavni princip, da je *svijest objektivizacija samoga sebe.* Taj je princip odredio njegov daljnji govor o religiji i imao velik utjecaj na Hegelove ljevičare, posebno Marxa. Primjenjujući taj princip na religiju, čovjek po njemu ima za objekt beskonačnost (*infinitno*); to znači biti beskonačan (*infinitan*), tj. biće bez ograničenja, bog, očitovanje (*infinitne*) beskonačne svijesti. On piše: "Religija je svijest beskonačnog (infinitnoga); ona dakle jest i ne može biti drugo nego svijest koju čovjek ima, ne o ograničenju, nego o neizmjernosti vlastitog bića ... Svijest beskonačnoga nije ništa drugo doli svijest beskonačnosti (infinitnosti) same svoje svijesti".¹⁴

¹² Ludwig Feuerbach, *L'essenza del cristianesimo*, Milano, 1975., ed. 3., 27.

¹³ Usp. B. Mondin, *Introduzione alla filosofia (Problemi - Sistemi - Filosofi)*, Massimo, Milano, 1986., 102.

¹⁴ Usp. L. Feuerbach, *L'essenza del cristianesimo*, Milano, 1975., ed. 3. 27; C. Failla, *Introduzione a Marx, pro e contro*, Gueriniana, Brescia, 1977., 10.

2. Otuđenje – prema Feuerbachu

Feuerbach je Hegelov pojam *otuđenja* prvi pretvorio i primijenio na religiju. Za nj je religija *otuđenje*. Ideju Boga sam je čovjek izmislio s ciljem da sam sebe potpuno ostvari. To znači da Bog nije vrhovna stvarnost, nego čovjek: "Apsolutno biće, čovjekov bog, jest njegovo vlastito biće." Sam čovjek je tvorac religiozne fikcije. On govori da se čovjek razlikuje od životinje svojom sviješću, a ona označava vlastitu vrstu, svijest vlastite biti. Razlikuje se od životinje jer može misliti na svoju bit, njegova bit može biti objekt njegove misli. *Bit kršćanstva*, ističe: "Svijest Boga je samosvijest čovjeka, a samosvijest čovjeka jest svijest Boga." Sva je religija samo jedna veličanstvena čovjekova tvorevina, nastala na njegovu veličanstvenom instinktu očuvanja i impulsa za srećom. Izvor religije je čovjek. Sve oznake koje čovjek pripisuje Bogu, čovjek osjeća kao svoje vlastite nedostatke, a preko religije on ih projicira izvan sebe i personificira ih u jednom imaginarnom biću – bogu. Sebe smatra zlim i ništavnim, a sve očekuje od ovoga fiktivnog bića. Klanjajući se ovom biću, čovjek ne opaža da se klanja svojim deficitarnim krjepostima. Ono što je pozitivno u Feuerbachovu nijekanju Boga jest: "*Homo homini Deus est.*" To je najveći praktični princip, vrhunac obrata povijesti svijeta.¹⁵

Čovjek lišava i osiromašuje samoga sebe kad zamišlja Boga prema vlastitim željama i kada mu pripisuje neke svoje nutarnje osobine. Tako religija samo ovo poštivanje pretvara istovremeno u otuđenje. Sanacija ove nutarnje podijeljenosti moguća je negiranjem ovog *samootuđenja i otuđenja*. To je oduševilo Feuerbacha, ističe Heinz, koji je u svojim spisima naznačio cilj i svrhu svoga djelovanja, a ta je da se pozornost ljudi usmjeri od teologije prema antropologiji, od ljubavi prema Bogu na ljubav prema čovjeku, od nebeskog svijeta prema ovozemaljskom: osloboditi ljude od političkih, religijskih i drugih vladara i svih manipulatora nebeskim svijetom i učiniti ih svjesnim i odgovornim građanima Zemlje.¹⁶

On drži da je religijsko otuđenje društveno višestruko štetno; prije svega, ono priječi čovjeka da se potpuno založi na poboljšavanju života na ovom svijetu, očekujući nagradu u drugom životu; ono ponižava čovjeka i čini ga ovisnim o Bogu i tako ograničava njegovu slobodu i djelotvornost u društvu i svijetu.¹⁷

¹⁵ Usp. Heinz Zahrnt, *La sfida della moderna critica della religione*, Queriniana-Brescia, 1981., 11.

¹⁶ Usp. Heinz Zahrnt, *La sfida della moderna critica della religione*, Queriniana-Brescia, 1981., 11; usp. Failla, *nav. dj.*, 11-13.

¹⁷ Usp. L. Feuerbach, *nav. dj.*, 279-309.

Da bi se izbjegla sva ta zla koja proizlaze iz otuđenja, Feuerbach predlaže stvaranje jedne nove religije, *čisto ljudske ljubavi, bez ikakvog boga i ikakve vjere*. "Ljubav otkriva tajnu bit religije ... vjera odvaja Boga od čovjeka, stoga čovjeka od čovjeka ... Vjera stavlja u nutarnji nesklad čovjeka sa samim sobom, a prema tome i sa drugim ljudima; ljubav naprotiv liječi rane koje vjera otvara u srcu čovjeka."¹⁸

Ključ rješenja svih iluzija, posebno religijske, Feuerbach vidi u čovjeku. A njegov nauk o novoj religiji Engels je ovako sažeo: "Religija je odnos osjećaja srca, odnos između čovjeka i čovjeka ... tj. u zaključku seksualna ljubav postaje za Feuerbacha jedna najviša forma, ako ne najviša, prakticiranje nove religije. Za nj nije bitna opstojnost tih čisto ljudskih odnosa, nego činjenica da su oni shvaćeni kao nova prava religija."¹⁹ Iz toga se može zaključiti da je dokinuo teističko otuđenje kad je predlagao novu religiju, ali mu je ostalo religijsko otuđenje s novom svjetovnom (antropološkom) religijom. Ako je religija, kako on naučava, iluzija koja je urođena u čovjekovoj duši i koja spada na samu biti ljudske duše, postavlja se pitanje može li čovjek živjeti bez te iluzije?

3. Marx, Engels i Lenjin

Kritika religije pretpostavka svake druge kritike

Feuerbachove radikalne teze o religiji znatno su utjecale na klasike marksizma-lenjinizma i na njihov stav prema religiji. U njihovoj koncepciji razvoja povijesti ekonomija ima glavnu riječ, koja, uz stvaranje materijalnih uvjeta života, uvjetuje socio-političke i duhovne procese i strukture. Osim toga, ekonomski razvoj društveno-povijesnih uvjeta prate nadstrukture, razne vrste nadogradnje. Religija je prema njihovu mišljenju glavna te je kritika religije pretpostavka svake druge kritike.

Marksisti u svojoj materijalističkoj koncepciji stvarnosti govore o dva vida: *dijalektičkom i historijskom*. Pod ta dva vida u marksizmu je uključeno i sve što se tiče Boga i religije; problem Božje opstojnosti i duhovnost duše tretira se u dijalektičkom materijalizmu, a porijeklo, narav i društvena uloga religije sastavni su dio povijesnog materijalizma.²⁰

¹⁸ L. Feuerbach, *nav. dj.*, 259.

¹⁹ F. Engels, *L'Feuerbach...*, 38-39.

²⁰ Usp. B. Mondin, *I filosofi dell'occidente. Corso di storia della filosofia*, vol. III, Massimo-Coines, Milano-Roma, 132.

Marxovo identificiranje idealnog društva s društvom bez klasa i težnja k njegovu ostvarenju preko rušenja važećih socijalnih struktura svoga vremena, nužno ga je dovela u sučeljavanje s religijom. Brojne povijesne činjenice pružile su mu uvjerenje da je religija najveća smetnja ostvarenju novog društva i stoga se došlo do zaključka da ona ne može biti, nego izmišljotina povlaštenih klasa, kako bi mogle bolje izrabljivati podčinjene i podložne: ona je instrument rješenja za izrabljivane i opravdanje za izrabljivace. "Religija je '*opijum naroda*'. Religija je bijedni uzdah izrabljivanih stvorenja, duša epohe bez duha. Ona je *opijum za narod*."²¹

Kako ističe Gollwitzer negiranju objektivne vrijednosti religije u mnogome je kod Marxa pridonijelo kontestaciji religioznog fenomena, negiranju Boga i osudi svih crkava. Razlozi takvog njegova stava više su povijesnog i socijalnog negoli filozofskog i metafizičkog reda.²²

Način proizvodnje materijalnih uvjeta života općenito uvjetuje socijalne, političke i duhovne životne procese. Kada se promijeni konkretna situacija, mijenja se i način mišljenja. Nije potrebno, smatraju oni, tumačiti svijet, nego ga treba mijenjati. Nadalje tvrde: "Nije ljudska svijest ta koja određuje njihovo biće, nego je suprotno, njihovo socijalno biće određuje njihovu svijest."²³

Religija je za Marxa jedna od glavnih nadgradnja koja nužno prati ekonomsku strukturu svakog tipa društva: političku, socijalnu, pravnu. U povijesnom materijalizmu ona ima privremenu ulogu; zadaća joj je fantastično tumačenje realnosti, suprotno znanstvenom, a sudbina joj je da nestane, iščezne.

Ne određuju ideje stvarnost, nego stvarnost određuje ideje. Stoga za njih ne postoje nikakve apsolutne, *univerzalne, natpovijesne vrijednosti*, koje bi vrijedile uvijek i svuda, bez obzira na prostor i vrijeme. "Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest, koja je određena i mijenja se zavisno od ekonomske osnove."²⁴

Polazeći od ove pretpostavke, religija je za Marxa otuđeni oblik društvene svijesti, *iluzija, nadgradnja*, koja s razvojem društvene svijesti treba odumrijeti. Čitavu povijest i sva događanja u njoj on objašnjava klasnom borbom. Temeljne strukture svakog društva određuju ljudski proizvodni odnosi, koji su materijalna osnova koja

²¹ Usp. isto, 153-156.

²² Usp. H. Gollwitzer, *La critica marxista della religione e la fede cristiana*, Morcelliana, Brescia, 1970.

²³ Karl Marx – Friedrich Engels, *L'ideologia tedesca*, Roma, 1972., 13.

²⁴ Marx-Engels, *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1967., 370-371.

određuje idejnu "nadgradnju društva, koja uključuje sve ostalo, od politike, prava, filozofije, znanosti, umjetnosti, morala i religije".²⁵

"Svaka je religija", piše Engels u *Anti-Dühringu*, "samo fantastičan odraz u ljudskim glavama onih vanjskih sila koje vladaju nad njihovim svakodnevnim životom, odraz u kome zemaljske sile dobivaju oblik nadzemaljskih sila. U početku povijesti najprije se tako odražavaju prirodne sile i u daljnjem razvitku prolaze kod različitih naroda kroz najraznovrsnije i najšarenije personifikacije."²⁶

Religija je za marksiste, kako ističe A. Šiškin, "zamisao fantazijske imaginacije koja je pretvorena u svijest ljudi o stvarnosti, gdje vanjske sile (sile prirode i socijalne sile) ... stječu aspekt nadzemaljske, nadnaravne sile".²⁷

III. NASTANAK RELIGIJE

Među liberalno-marksističkim predstavnicima ne postoji jedinstveno mišljenje o porijeklu religije. Prema njima porijeklo religije treba tražiti u iracionalnim osjećajima: *strahu, prirodnim silama, neznanju* i sl.

Marx smatra da religija nije nastala pojavom čovjeka na Zemlji. U početku, drži on, bilo je jedno dugo razdoblje bez ikakve religije. Religija, kako je Marx shvaća, kao *otuđenje*, mogla je nastati tek u jednom vrlo naprednom razdoblju ljudske povijesti, jer je religija odraz ekonomskog stanja. Stoga je religija, smatra on, mogla nastati tek nakon *ekonomskog otuđenja*, tj. nakon privatnog vlasništva i sredstava proizvodnje koji su podijelili društvo na klase. Marx kaže: "Mi – religioznu podčinjenost slobodnih građana tumačimo njihovom zemaljskom podčinjenošću."²⁸

Za razliku od Marxa, Engels drži da razdoblje bez religije nije bilo tako dugotrajno kako tvrdi Marx, nego mnogo kraće, pače vrlo kratko. Primitivna religija nastala je, smatra on, mnogo prije privatnog vlasništva i podjele na klase. A uzroci nastanka primitivne religije nisu u odnosima izrabljivanja među ljudima, kako drži Marx, nego u odnosima između *ljudi i prirode*. Primitivci koji nisu uspjeli zagospodariti silama prirode, vjerovali su da su one nadljudske pa su ih mitološki personificirali. Stoga, prema Engelsu,

²⁵ Ivan Zelić, *Vodič kroz filozofiju*, Verbum, Split, 2006., 164.

²⁶ Engels, *Anti-Dühring*, Naprijed, Zagreb, 304.

²⁷ A. F. Šiškin, *Človek kak vsšaja cennsot' - (L'uomo come valore supremo)*, u: VF, 1965., br. 1, 57.

²⁸ K. Marx, *La questione ebraica*, 163.

početci religije nisu prouzročeni *socijalnim redom*, nego *neznanjem i osjećajem slabosti i nemoći pred silama prirode*. U svezi s tim on piše: "Religija je nikla u jednoj vrlo dalekoj i primitivnoj epohi iz pogrešnih predodžaba primitivnih ljudi o njihovoj vlastitoj naravi i izvanjskoj naravi koja ih okružuje."²⁹ Tu se još nije radilo o religiji u pravom smislu, jer su se isključivo klanjali pobožanstvenjenim silama prirode, niti o ideji jednog vrhovnog božanstva, koje bi trebalo slušati i biti mu podložan. To je bila primitivna vjera koja nije poznavala drugi život i nagradu u izvanzemaljskom životu.

Socijalni uzroci proizveli su prvu religiju, kada je došlo do socijalnog izrabljivanja i podjela u društvu na *izrabljivače i izrabljivane*. Tek tada je religija pokazala svoju pravu narav, *pokoravanje božanstvu, očekivanje izvanzemaljske nagrade, pomirenje sa sudbinom*. A u *Anti-Dühringu* Engels kaže: "Ubrzo su uz prirodne sile u akciju ušle i socijalne sile, koje se uzdižu nasuprot ljudima isto tako (strane) tuđe ... i njima vladaju s istom prirodnom nužnošću samih prirodnih sila."³⁰

1. Ruska misao

Cjelokupna ruska misao prihvatila je u cijelosti Engelsovu koncepciju nastanka religije; ona drži da je u početku bilo jedno areligiozno razdoblje, zatim su najprije bile divinizirane prirodne sile i napokon se, pod utjecajem socijalnih uzroka, rodila prva religija. Lenin piše: "Slabost izrabljivanih klasa u borbi protiv izrabljivača neminovno stvara uvjerenje u jedan bolji prekogrobni život, tako kao što slabost divljaka u borbi protiv prirode stvara uvjerenje u bogove, đavle, čuda."³¹ Nastankom klasnog društva i njegovih suprotnosti, prirodnim silama pridodane su socijalne sile kao osnovni korijen i temelj religije. U velikoj *Sovjetskoj enciklopediji* pod pojmom *religija* stoji vrlo kratko: "*Religija je izobličeni odraz (refleks) prirodnih i socijalnih sila.*"³² Religija je odmah postala nadstruktura, sredstvo izrabljivanja u rukama izrabljivača, dominantnih klasa. "S naukom raja i pakla poganski i kršćanski svećenici uspijevaju odvratiti trpeće i potlačene mase naroda od borbe da postignu priznanje vlastitih prava, zastrašujući sve nezadovoljne koji bi željeli ustati protiv socijalne nepravde, protiv klasnog jarma."³³

²⁹ L. Feuerbach, *nav. dj.*, 66.

³⁰ F. Engels, *Anti-Düring*, 304.

³¹ V. I. Lenin, *Sulla religione*, 13.

³² A. Bausani, *La religione nell' URSS*, Milano, 1961., 3.

³³ C. Fabro, *Fondamenti di Ateismo moderno* III., 47.

Religija je odraz materijalne proizvodnje i socijalnih odnosa, stoga se promjenom ovih odnosa mijenja i religija. Različitost religija tumači se različitošću povijesnih uvjeta života. Promjenom društva mijenja se i religija. Budući da je religija nadgradnja koja ovisi o stupnju materijalnoga i društvenog razvoja, ona se mijenja promjenom tih uvjeta i stvara različite forme religije. A prema Doniniju, čovječanstvo je prošlo kroz četiri epohe, stoga se može govoriti o četiri forme religije: *primitivne zajednice, robovlasničko društvo, feudalno društvo i kapitalističko društvo*. "Čovjek je stvorio božanstvo prema vlastitim uvjetima života, i stoga korijen religije ne treba tražiti u razumu ili u moralu, nego u socijalnim i ekonomskim uvjetima ljudi i u njihovu razvoju od jednog tipa društva do drugoga."³⁴

2. Politeizam ili monoteizam?

Prema marksističkoj teoriji prva forma religije bio je *politeizam*, koji je nastao zbog divinizacije pojedinačnih sila prirode. *Monoteizam* je došao mnogo kasnije, pod utjecajem velikih carstava, velikih monarhija i monarha. S tim u vezi, Engels kaže: "Tako je nastao monoteizam, koji je povijesno bio posljednji proizvod grčke narodne filozofije, a našao svoje utjelovljenje u Jahvi, isključivo nacionalnom bogu židova."³⁵

Marksistička teorija religije zastupa mišljenje da je prvotna forma religije bila politeizam, a monoteizam da je kasnijeg datuma, kao odraz velikih despotskih monarhija Istoka. Ima nešto istinito u toj marksističkoj tvrdnji. Naime, Muhamed je uveo strogi monoteizam da bi ujedinio arapska plemena i strogo je zabranio kult njihovih bogova. Nešto se slično dogodilo i u Egiptu, kad je Amenofis IV. uveo jedini kult sunca. Ti su monoteizmi nastali mnogo kasnije i silom su nametnuti, a nisu spontani odraz ekonomskih i socijalnih uvjeta, kako hoće Engels.

Danas se drži da je monoteizam najstarija forma religije. Marksistička teorija o *politeizmu* kao najstarijoj formi religije nema nikakvih znanstvenih argumenata, dok hipoteza o *monoteizmu* kao prvotnoj formi religije, ima sve više i više pristaša u znanstvenim krugovima. Primitivci se nisu klanjali vjetru, moru, itd. kao različitim bogovima, nego su se klanjali jednom Bogu koji se očituje u različitim silama prirode.³⁶

³⁴ A. Donini, *Lineamenti di storia delle religioni*, Roma, 1964., 31, 87, i 120.

³⁵ F. Engels, *Anti-Dühring*, 305

³⁶ Usp. *Isto*, 342.

Politeizam nije izvorna forma religije, kako kažu marksisti, on je kasnijeg datuma, u mnogim slučajevima on je nastao ujedinjenjem malih ljudskih skupina od kojih je svaka imala svoje božanstvo, smatra Messina.³⁷ Danas je kod najprimitivnijih naroda, plemena Afrike, gotovo posvuda proširena vjera u jedno vrhovno biće *Stvoritelja*, a da opstojnost takve vjere nije ni u kakvom odnosu s opstojnošću neke monarhijske organizacije društva. Još više, "ono što posebno iznenađuje materijalističke evolucioniste, jest to da što je pučanstvo primitivnije – tim ima jasniji pojam o Bogu".³⁸

Nada u zagrobni život nije plod socijalnih otuđenja, kako tvrde marksisti. Prve tragove vjerovanja u zagrobni život nalazimo mnogo ranije od bilo koje forme ropstva ili izrabljivanja. Ostaci pronađeni u najstarijim grobovima, otkriveni na Krimu, u Palestini, Francuskoj, itd. pokazuju vjeru primitivaca u zagrobni život. Stoga nam se čini da je vjera u zagrobni život nikla iz urođene težnje čovjeka za preživljavanjem, zatim uvjerenja da mora postojati nagrada ili kazna, kao i spontane percepcije da u čovjeku postoji nešto što nadilazi materiju.

3. Marxova kritika religije

Marxova kritika religije proizlazi iz njegovog uvjerenja da čovjek još nije ono što bi trebao biti, sam za sebe i u sebi, nego da će to postati postupno kroz povijesne procese. Što to već nije, krive su brojne osobne i socijalne verige koje ga *otuđuju*. Da bi ostvario samog sebe, potrebno je znati osloboditi se svih veriga svoga otuđenja. Da bi se čovjek postupno oslobodio svakog drugog otuđenja, filozofije, države, ekonomije, privatnog vlasništva, itd., najprije se treba osloboditi religije. Prva prepreka čovjeku na putu ostvarenja samoga sebe jest religija. Stoga on bez ikakve dvojbe tvrdi: "Kritika religije ... je pretpostavka svake kritike."³⁹

Prema Marxu, kritika religije pretpostavka je svake druge kritike. Za nj je religija jedna ljudska tvorevina koju stvara čovjek. Čovjek stvara religiju, a ne religija čovjeka. Stoga, prema njemu, religija nije istinsko ostvarenje ljudske biti, nego fantazijsko. S tim se on svjesno nadovezuje na Feuerbachovu teoriju *refleksije*, *projekcije*. Tako je Feuerbachova teorija projekcije postala filozofskim temeljem Marxove kritike religije. "Za Njemačku, kritika

³⁷ Usp. G. Messina, u: Tacchi Venturi, *Storia della religione*, II, ed. 1, 13.

³⁸ Usp. *isto*, 122.

³⁹ K. Marx, *Per la critica della filosofia del diritto di Hegel. Introduzione*, in os., 57.

religije, u biti, je završena", naglasio je Marx u uvodu *Kritike filozofije Hegelova prava* te smatra da je ateizam jedna očita stvarnost, o čemu ne vrijedi više raspravljati. Smatrao je da je s tim to pitanje završeno. Nije ga zanimala potreba novog pristupa toj problematici i zbog toga što je religiji kao nadogradnji suđeno da nestane.

To je najvjerojatniji razlog što u Marxovim djelima, kao i u cjelokupnim marksističkim spisima, kritički stav prema religiji zauzima relativno malo prostora. On je bio ateist od mladosti i to je ostao do konca svog života. Imalo je to velik utjecaj na njegov sveukupni kritički odnos prema religiji, što je razvidno iz njegova nedovršenog djela *Kritika filozofije Hegelova prava*. U *Uvodu* on ukratko, jasno i precizno iznosi svoj kritički stav prema religiji. Sve što je poslije pisao samo je proširenje argumenata iznesenih na ovim stranicama. *Ruska enciklopedija* ispravno je procijenila te njegove misli, kad je napisala: "Mi ovdje nalazimo teze koje su temelj marksističke teorije, u kojima je religija promatrana kao fantastični refleksi i preokrenuta svijest."⁴⁰

S druge pak strane, treba jasno reći da Marx nije nikada dao kritiku religije, nego samo kritiku judejsko-kršćanske tradicije, što je samo jedan oblik religije. "Unutar kritike judejsko-kršćanske tradicije, on je prije svega izvršio *kritiku tzv. crkvene ili institucionalne religije*, a ne religije, jer je poznato da se religijski život odvija i izvan religijskih ustanova". A "unutar kritike crkvene religije, on je izvršio u prvom redu kritiku funkcija crkve u građanskom društvu". "Kritizirajući crkvu koja je srasla s državom, on preko kritike službene religije kritizira službenu politiku, što je njemu bilo mnogo bitnije, ali je bio i opasniji zadatak, prividno teorijski, a stvarno praktičan. Marx nije kritizirao religiju, već samo jednu od njezinih *političkih funkcija*, njezinu funkciju opijuma u otuđenom društvu." Iz ovoga bi se dalo zaključiti da njega nije zanimala religija kao takva, nego prije svega "uloga crkve u održavanju, jačanju i opravdavanju jednog otuđenog svijeta. Marx nije kritičar kršćanstva, već kritičar kršćanske ideologije. Marksisti su pobrkali otuđeni oblik vjere sa samom vjerom. Osvijetliti vjeru marksizma i objasniti marksizam vjernicima – to je zadatak koji čeka da bude urađen! Samo tako bi se ispunio Blochov zahtjev da se Biblija čita očima Komunističkog manifesta!"⁴¹

⁴⁰ K. Marx, *Isto*; usp. C. Failla, *nav. dj.*, 12-13.

⁴¹ Đuro Šušnjić, *Znati i vjerovati*, Kršćanska sadašnjost, Stvarnost, 214.

4. Pojam marksističkog otuđenja

Pojam religijskog otuđenja Marx je preuzeo od Feuerbacha, ali on u potpunosti ne prihvaća njegovu misao. On pokušava korigirati njegov nauk u dvije vrlo važne stvari: 1. za Marxa je religija jedan *socijalni, a ne individualni fenomen*, kako smatra Feuerbach; 2. religija se rađa iz društva ili iz njegova većeg dijela.⁴² U svezi s tim on piše: "Temelj religiozne kritike je: *čovjek stvara religiju ...* Ali čovjek nije apstraktno biće, stavljeno izvan svijeta; čovjek je svijet čovjeka, društva, države. Ova država, ovo društvo proizvodi religiju"⁴³ i 3. Religija je odraz određenih socijalnih uvjeta, tj. ona ne izvire iz ljudske naravi kao takve, kako tvrdi Feuerbach, nego iz ljudske naravi ukoliko se nalazi u određenim povijesnim uvjetima.

Da su povijesni uvjeti bili drugačiji, religija se ne bi nikada pojavila, smatra Marx, i tvrdi: "Feuerbach ne vidi da je religija osjećaj, jedan socijalni osjećaj i da apstraktni individuum koji on analizira pripada u stvari jednoj određenoj socijalnoj formaciji."⁴⁴

Za Marxa, religija nije jednostavna razumska iluzija ili osjećaj, nego nužni produkt jednog društva već krivotvorenog od ekonomskih i drugih otuđenja.

To jasno proizlazi iz njegova poznatog teksta: "*Religiozna bijeda je zajednički izražaj realne bijede i protest protiv realne bijede. Religija je uzdah potlačenih stvorenja, osjećaj svijeta bez srca ... Ona je opijum naroda.*"⁴⁵ Za razliku od Feuerbacha, Marx drži da religija može nastati jedino iz bijede i ropstva, kao izražaj realne bijede i prosvjed protiv nje. Stoga religiju nisu stvarali bogati, nego siromasi, kao jedini način prosvjeda protiv svoga bijednog stanja i izrabljivanja. Ovakav način prosvjeda protiv realne bijede, Marx smatra nemoćnim i uzaludnim, jer ne očekuje da se njihovi zahtjevi ostvare ovdje na Zemlji, nego u drugom životu. Ona paralizira čovjeka da se bori u ovom životu, na ovom svijetu za bolji, pravedniji i pravičniji život. Baš zbog toga, religija je, prema Marxu, *opijum za narod*, jer ga poput *opijuma* čini nesposobnim da se pobuni, ustane i preokrene socijalni red koji ga pritišće.

Za Marxovu tezu o religiji kao *opijumu naroda* Lenjin je napisao da je to "kamen temeljac cjelokupne marksističke koncepcije u

⁴² Usp. K. Marx, VI. Tesi su Feuerbach.

⁴³ K. Marx, *Per la critica della filosofia di Hegel - Introduzione*, in Marx-Engels, *Opere complete*, vol. III., Roma, 1976., 190.

⁴⁴ K. Marx, VII. Tesi su Feuerbach.

⁴⁵ K. Marx, *Per la critica della filosofia del diritto di Hegel - Introduzione*, nav. dj., 190.

materiji o religiji”.⁴⁶ Ipak je Lenjin Marxovu tezu o religiji kao *opijum naroda*, okrenuo na ruskom i ustvrdio da je religija *opijum za narod*, što bi značilo da religiju nisu stvorili siromašni kao prosvjed protiv svojega bijednog stanja i izrabljivanja, nego da su religiju stvorile vladajuće klase da bi ugnjetavane i izrabljivane držale u pokornosti.⁴⁷

5. Religija kao nadgradnja

Osim što je religija otuđenje, ona je za marksiste i *nadgradnja*, *nadogradnja*, a nadogradnje su prema njima ideologije i ustanove koje odražavaju ekonomske i socijalne uvjete. One nemaju vlastite povijesti, nego se mijenjaju kako se mijenjaju socijalni uvjeti. S tim u svezi, Marx piše: “*Zakoni, moral, pravo, religija ... izravna su emanacija moralnog ponašanja ljudi... odraz i jeka ideologija ovog procesa života ..., zbog čega moral, religija i svaka druga ideološka forma ne čuvaju nego prividnu autonomiju. One nemaju povijesti*”;⁴⁸ dodajmo ni budućnosti, jer s promjenom društvenih uvjeta ona se mijenja i nestaje.

Marx je u *Židovskom pitanju* napisao o religiji: “Religije nisu drugo nego različiti stadiji razvoja ljudskog duha, nisu drugo doli različite kože zmije pripremljene od povijesti, a čovjek je zmija koja se s njima zaogrće.”⁴⁹

Za Marxa, religija je kao i druge nadgradnje *obrnuta svijest svijeta*. Svaka nadgradnja, pa i religijska, kad se rađa, ima jednu pozitivnu socijalnu akciju, tj. dobra je, jer odgovara socijalnim potrebama koje ih proizvode. Kad je nastala, religija je kod primitivaca bila jedno dobro, jer je tumačila prirodne pojave prikladno njihovu mentalitetu, te im je davala utjehu u trpljenjima i nalagala podvrgavanje jednom socijalnom redu, što je bilo nužno u to vrijeme. Sociološko-ekonomskim razvojem religija je postala reakcionarna nadgradnja. S tim u svezi Lenjin piše: “Sve religije i crkve koje danas postoje, sve koje da jesu, religijske organizacije marksizam ih je stalno smatrao instrumentom buržoazijske reakcije koje služe obrani izrabljivanja i obmani radničke klase.”⁵⁰

⁴⁶ V. I. Lenin, *Sulla religione*, 21.

⁴⁷ Usp. isto, 10.

⁴⁸ Usp. K. Marx, *Ideologia tedesca*, 22.

⁴⁹ K. Marx, *Sulla questione ebraica*, u: Opere complete, III, 160.

⁵⁰ V. I. Lenin, *Sulla religione*, 21.

Vjera u besmrtnost duše također je jedna reakcionarna nadgradnja. Vjera u individualnu besmrtnost davno je prošla; to je odraz individualnog egoizma koji je antisocijalan. Za marksizam besmrtno je jedino društvo, koje napreduje zalaganjem pojedinaca. "Tko radi za socijalizam, besmrtnan je u svom djelu."⁵¹

IV. NAŠA OPAŽANJA – O MARKSISTIČKOM OTUĐENJU I NADGRADNJI

Jedna je stvar narav religije, a druga su zastrane i zloporabe. Crkva je uvijek to razlikovala. Uvijek je osuđivala zastrane i zloporabe religije i postavila sigurna pravila za rješavanje pitanja o ljudskoj zajednici.⁵² Kršćanstvo nije nikada bilo *otuđenje*. Ono uvijek teži uspostavljanju odnosa ljubavi između stvorenja i Stvoritelja, susretu između dvaju slobodnih bića. To se ne može reći za neke druge religije, npr. brahmanizam u Indiji, koji dijeli društvo u privilegirane i podložne kaste. Osim toga, kad Marx govori o religiji, uvijek su mu pred očima primitivne religije i kršćanstvo, stoga ćemo se ovdje pretežno zaustaviti na njegovoj kritici kršćanske religije.

Ovisnost čovjeka o Bogu, što marksizam prigovara kršćanstvu, nije ropska i servilna, već slobodna i odgovorna. Kad Marx govori o tome pred očima je imao *luteranizam i kalvinizam*, po kojima vjera, tj. Bog spašava čovjeka, ne vodeći računa o njegovim djelima. Kršćanstvo je to osudilo i odbacilo kao herezu.

Kršćanstvo je uvijek isticalo vrijednost tijela u ovom životu i nakon uskrsnuća. Drugi vatikanski sabor uči: "Crkva uči da eshatološka nada ne umanjuje važnost ovozemaljskih dobara, već dapače daje nove motive i potporu njihovoj aktualizaciji" (GS, br. 21).

Kršćanstvo nije individualističko, koje bi otuđivalo čovjeka od društvenog života. Kako i sam Engels priznaje, kršćanstvo sve ljude zove braćom. Jednako tako nebo nije toliko individualna sreća, nego sreća cjelokupnog naroda Božjega.

Kršćanstvo nije fatalističko, koje mirno podnosi sve nepravde očekujući nagradu u nebu. Kršćanstvo je najuzvišenija potvrda ljudskih prava. Crkva je stalno priznavala ljudima pravo na obranu pravednih zahtjeva, a osuđivala klasnu mržnju. Kršćanin nije čovjek koji se uzda samo u molitvu i pomoć odozgo, već i on sam

⁵¹ M. Verret, *L' ateismo moderno*, nav. dj., 189-195.

⁵² Usp. Pio XI., *Quadragesimo anno*, br. 2.

treba djelovati i raditi na izgradnji boljeg i pravičnog svijeta. Sv. Ignacije kaže: "Moramo raditi kao da sve ovisi o nama; moliti kao da sve ovisi samo o Bogu." Poznat je princip sv. Benedikta: "Ora et labora", "moli i radi", ili sv. Franje: "Ne samo sebi živjeti nego i drugima koristiti!"

Kršćanstvo je daleko od otuđenja, jer je uvijek uzdizalo ljudsku osobu. Čini mi se da je marksizam, ukoliko je ateizam, najveća forma otuđenja. Socijalističko društvo otuđenje je već time što negira veličinu i prava ljudske osobe. Poljski marksist Schaff izbačen je iz partije i lišen katedre, jer je ustvrdio da je socijalističko društvo ono koje otuđuje.⁵³ Marksizam, dokidajući Boga, ostavlja čovjeka samom sebi, bez ikakve utjehe i potpore od Boga Oca i Tješitelja. Negirajući drugi život, ostavlja bez nagrade tolika herojska djela koja su učinjena tajno, a nedjela ostavlja nekažnjena. Girardi piše: "Uzmimo najsajniju pretpostavku, onu ostvarenja idealne države, koju su obećavali marksisti. U međuvremenu, milijarde ljudi je mrtvo i umrijet će, a da je nisu još vidjeli: što misliti o svemiru u kojem su toliki ljudi u nemogućnosti da ostvare svoje ciljeve, nisu li definitivno otuđeni? Reći će se da njihova žrtva nije bila uzaludna, da njihova krv oplođuje polja budućnosti. Ostaje, dakle, da je pojedinac bio žrtvovan uzroku: da je on konačno sveden na sredstvo."⁵⁴

Girardi će kazati: "Pomiriti se sa sudbinom potpunog uništenja, za čovjeka bi značilo prestati željeti život, odreći se sreće, zahvaliti se na slobodi. Između smrti i slobode postoji neizlječiv sukob: što je međutim protivnije punom ostvarenju čovjeka, što ga više otuđuje od njegova potpunog uništenja? Smrt je najveće otuđenje, a militantni marksist, nakon što se borio, ponekad pobjedonosno protiv pojedinačnih otuđenja, nalazi se da mora kapitulirati pred potpunim otuđenjem da izgubi odlučujuću bitku."⁵⁵

Vjera u budućni život jedina može čovjeku dati nadu da ne živi uzalud i da svaka njegova težnja može biti naplaćena, te da je svaki njegov dobri čin, pa i u tajnosti, obogaćenje cjelokupne ljudske obitelji, a i osobna naknada nakon smrti.

Religija nije nadgradnja, jer ona ne odražava socijalne uvjete i ona se ne mijenja. Mijenjaju se neke njezine sekundarne značajke. Promotrimo li malo bolje, opažamo vrlo dobro da religija kao takva ne ovisi o ekonomiji i civilizaciji uopće, već od same forme religije kao takve. Božansko, kao takvo, sveto, u svakoj je religiji i civilizaciji

⁵³ Usp. A. Schaff, *Il marxismo e la persona umana*, Milano, 1963.

⁵⁴ G. Girardi, *Marxismo e cristianesimo*, Cittadella editrice, 1972., 96.

⁵⁵ G. Girardi, *nav. dj.*, 97.

jedna apsolutna stvarnost. Schebesta piše kako kod svih naroda “ostaje nepromijenjena temeljna struktura onoga što mi nazivamo religijom: pokornost božanstvu. I kršćanstvo je upotrebljavalo različite obrede i ceremonije, prema raznolikosti naroda; ali esencija ostaje nepromijenjena”.⁵⁶ Slažemo se s Fabrom koji misli da religija izražava temeljni odnos čovjeka prema Bogu, bez obzira kojoj klasi pripadao. Ona ne štiti interese nijedne klase. Ona je uvijek istovjetna, bilo u državama koje je proglašavaju državnom religijom, bilo u onima gdje je progone. Prema tome, kršćanstvo nikad nije bilo nadgradnja koja odražava klasne interese ili ih štiti.⁵⁷

ZAKLJUČAK - OSVRT NA MARKSISTIČKU TEORIJU O RELIGIJI

Nakon ovoga kratkog pregleda marksističko-lenjinističke teorije o religiji, možemo se složiti s mišljenjem De Lubaca koji smatra da su njihove teorije o religiji najapriorističkije od svih, koje se bave porijeklom i naravi religije, jer oni ne istražuju narav činjenica, nego samim činjenicama daju jednu apriorističku interpretaciju, kako bi je mogli uklopiti u već izrađene sheme povijesnog materijalizma.⁵⁸

O svakoj činjenici može se misliti i govoriti s različitih gledišta, posebno to vrijedi za religiju, o kojoj možemo govoriti s različitih gledišta: povijesnoga, psihološkoga, filozofskoga, sociološkoga ..., o njezinom porijeklu, strukturi, razvoju, funkciji, formi, značenju, vrijednosti i istini. Svaka od tih činjenica postavlja različita pitanja i otvara vrata novom viđenju i svaki put nam kazuje drugačiju priču, nikada potpunu. Svi različiti pristupi religiji kroz povijest filozofije nisu uspjeli dati jedinstveni odgovor na brojna pitanja koja religija postavlja pred čovjeka. Zapravo, svi ovi pristupi samo su jedan jedini pristup koji je rastavljen zbog analitičkih potreba. A svi ti putovi vode istom cilju: boljem objašnjenju i razumijevanju religije i njezine uloge, kroz povijest, u životu pojedinca i društva. Marksistička teorija religije, kako kaže Šušnjić: “... po prirodi svoje metode objašnjava društvo u pojmovima *struktura, funkcija i formacija*, a ne u pojmovima ličnosti, njezinih potreba i želja”.⁵⁹

⁵⁶ Usp. P. Schebesta, *Origine della religione*, Roma, 1966., 53.

⁵⁷ Usp. C. Fabro, *Introduzione all'ateismo*, 703.

⁵⁸ Usp. H. De Lubac, *L'origine della religione*, u: AA. VV., *Dio, l'uomo, l'universo*, Roma, 1952., 282.

⁵⁹ Đuro Šušnjić, *Znati i vjerovati, Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 219.

Stoga, kad oni govore o religiji, ne govore o religiji kao objektivnoj društvenoj činjenici, nego o religiji kao iskrivljenoj svijesti društva. Također, zaboravili su da religija nije samo društvena činjenica nego i osobno iskustvena. Religiju oni gledaju kao društvenu pojavu, a zaboravili su da su religiozni doživljaji individualni. Oni su kritizirali vanjske oblike religije, koji su postali kočnica društvenog razvoja. U duhu svoje marksističke teorije oni objašnjavaju društvo samo u pojmovima *struktura, funkcija i formacija*, zanemarujući potrebe i želje osobe. Dok oni govore o manifestacijama vanjskih oblika vjerskog života, iz vida su im izmakle subjektivne manifestacije vjerskog života, koje su puno važnije za život.

Bez obzira što je znanost o religiji u zadnja dva stoljeća uvelike uznapredovala, što su se socijalne i gospodarske prilike gotovo u potpunosti promijenile i što je religija preživjela najveće iskušenje u povijesti, posebno pod komunističkim režimima, marksisti i dalje ostaju vjerni svojim arhaičnim teorijama XIX. st. Usprkos kompletnoj transformaciji društva u svim segmentima u zadnja dva stoljeća, religija nije nestala, dapače! To jasno govori da ona nema svoje porijeklo u društveno-ekonomskim prilikama nego u samoj ljudskoj naravi, svijesti, i kao takva da odgovara naravnim zahtjevima ljudske duše.

Također, teoriju o areligioznosti primitivaca, koja se temeljila na nekim Darwinovim opažanjima o tobožnjoj areligioznosti preživjelih primitivnih plemena, pobijaju rezultati suvremenih znanosti, kao i tvrdnju da je religija plod ekonomske alijenacije. Kako dokazuju suvremene znanosti, religija je nastala prije socijalne i ekonomske alijenacije, stoga nije mogla biti njezina posljedica.

Svoju teoriju da je u početku bilo jedno povijesno razdoblje bez religije, duže ili kraće, opravdavaju najstarijim ljudskim ostacima do kojih je suvremena znanost došla. Po njihovu mišljenju ne postoje nikakvi znakovi nad tim ljudskim ostacima koji bi ukazivali na neku religioznu ideju, na temelju čega bi se dalo nešto zaključiti o religioznosti ili nereligioznosti prvih ljudi. S ovim mišljenjem ne slažu se suvremeni znanstvenici. Tako npr. De Lubac ističe da "briga posvećena pokapanju svjedoči opstojnost preokupacija (...), koje se mogu, barem u širem smislu, zvati religioznima".⁶⁰ A Marcozzi jasno ističe da neki ljudski ostatci pronađeni u špiljama (Švicarske, Francuske ...), koji sežu u srednji paleolitik, bez sumnje svjedoče o žrtvi.⁶¹ A o teoriji o *areligioznosti* najprimitivnijih plemena,

⁶⁰ H. De Lubac, *nav. dj.*, 285.

⁶¹ Usp. V. Marcozzi, *Il senso della vita umana*, 127.

Schebesta kaže: "Rezultati istraživanja govore o vjerovanju u jedno vrhovno biće kod svih najprimitivnijih naroda (plemena), kojima smo se uspjeli približiti."⁶² Još je izravniji bio Messina, koji kaže "da mišljenje pojedinih izoliranih pisaca, koji drže da opstojе narodi ili plemena lišeni religiozne ideje ili religiozne potrebe, nemaju temelja".⁶³

O pitanju kada je nastala religija, većina suvremenih stručnjaka prihvaća tezu da je religija uvijek opstojala neovisno o socijalno-ekonomskim uvjetima, i da je stara koliko i čovjek. Direktor Centra za prethistorijska istraživanja na Sarbonni Lerio-Gourhan, na temelju vlastitih iskopavanja, tvrdi da je već paleoantrop Neandertalac, još prije takozvanog *Homo sapiens*a upotrebljavao način pokapanja mrtvih koji svjedoči o vjerojnoj brizi religioznog reda. Ta su svjedočanstva jasnija i brojnija s pojavom *Homo sapiens*a.⁶⁴ Osim toga, religija nije nastala kao prosvjed protiv bijede i izrabljivanja, kako kažu marksisti, jer je ona nastala prije bilo koje vrste izrabljivanja. Također, religija nije nastala iz straha, kako pretpostavljaju marksisti, jer prve ideje koje su inspirirale religiju kod primitivaca nisu bile one koje izražavaju strah i žeđu za pravdom, već one nesebičnog "Oca", "Stvoritelja" i "Onog koji stanuje u nebu".⁶⁵ Bez obzira na socijalnu i kulturnu razinu plemena, religija je prisutna kod svih. Jedino prihvatljivo tumačenje ili hipoteza jest da svi ljudi imaju zajedničku ljudsku narav, koja je sposobna rasuđivati i tražiti. To potvrđuju i današnja najprimitivnija plemena. Oni i danas jasno "priznaju i klanjaju se jednom vrhovnom biću (...) Stvoritelju i Vrhovnom gospodaru čitavog svijeta".⁶⁶

Kritičkim razmatranjem marksističke teorije došli smo do zaključka da njezin pristup religiji nije nikada bio sustavan i metodološki promišljan, nego ideološki opterećen mnoštvom predrasuda: o religiji kao alijenaciji, otuđenju, iskrivljenoj svijesti prirodnih i socijalnih sila, opijumu naroda ... Svaka marksistička kritika religije polazila je od pretpostavke da je religija otuđeni oblik društvene svijesti koji treba nestati s razvojem društva.

Ono što su Marx i ostali demistifikatori religije rekli o religiji, nedovoljno je metodološki i znanstveno utemeljeno i netočno. Mnogi marksisti i danas misle tako. Prije svega, Marx nikada

⁶² P. Schebesta, *nav. dj.*, 422.

⁶³ G. Messina, *nav. dj.*, 11.

⁶⁴ Lerio-Gourhan, *Gli uomini della preistoria*, 55, 58, i 100.

⁶⁵ V. Marcozzi, *nav. dj.*, 122.

⁶⁶ P. Schebesta, *nav. dj.*, 328.

nije iznio neku sustavnu kritiku religije, nego samo neke oblike institucionalne religije, posebno judeo-kršćanske tradicije. Kako kaže Đuro Šušnjić: "Marx nije kritizirao religiju, već samo jednu od njezinih *političkih funkcija*, njezinu opijumsku funkciju u otuđenom društvu."⁶⁷

Osim toga, njihovo istraživanje religije, daleko je od suštinskog i znanstvenog, jer njih nije zanimala bit religije, tj. kakva ona u sebi jest, nego kako se ona manifestira u društvu, u raznim društvenim i socijalno-političkim te kulturnim prilikama i vremenima.

Njihovoj metodi izmiče subjektivna dimenzija vjerskog života, koja je iznimno značajna za život i razumijevanje religije. Ako sustav vjerovanja i ideja i zavisi od strukture društva, tj. ako temeljne promjene u strukturi društva izazivaju promjenu strukture religije, odakle oni zaključuju da će ona izumrijeti? Logično bi bilo da će se ona promijeniti!

Marksistička teorija, koja uči da religija ovisi o gospodarskim i socijalnim uvjetima, pati od mnogo nedostataka, i nije kadra objasniti razne vjere ni razlike u vjeri, niti uočava da postoji više načina da se zadovolji ista potreba, jer zanemaruje činjenicu da sve ne zavisi od vanjskih čimbenika, već i od osoba.

Na koncu, postavlja se pitanje, ako je Marx smatrao da je kritika religije pretpostavka svake druge kritike, zašto onda nije nikada učinio ozbiljnu kritiku religije? Možda stoga što je bio uvjeren da će razumskom izmjenom postojećih društvenih struktura nestati svaka potreba za religioznim potrebama, pa je smatrao suvišnim i bespotrebnim, gubljenjem vremena, baviti se tom problematikom? Osim toga, njihove pretpostavke o izumiranju religije počivaju na labavim temeljima, bez znanstvene osnove. Naime, oni su zanemarili činjenicu da su brojni fenomeni religioznog iskustva nesvedivi na racionalne pojmove i neobjašnjivi pomoću naučnih teorija, te su u svojoj materijalističkoj koncepciji realnosti zanemarili činjenicu da znanost i religija govore različitim jezicima, znanost u racionalno-iskustvenim pojmovima, a religija u simboličkim slikama. Isto tako, zaboravili su činjenicu da je cilj pozitivnih znanosti da opišu i objasne određene činjenice u racionalnim pojmovima, a zaboravljaju i da se na određene činjenice iskustva ne mogu primijeniti metode pozitivnih znanosti te da se idejne i religiozne stvarnosti odnose na nadempirijski sloj činjenica, koje znanstvena sredstva ne mogu dokazati, nego vjerom prihvatiti.

⁶⁷ Đ. Šušnjić, *nav. dj.*, 214.

Na koncu ovoga kratkog osvrta na marksističku kritiku religije recimo da su njihove pretpostavke o religiji ideološki opterećene, pojmovi dosta neodređeni, hipoteze nedovoljno potvrđene, uopćavanje i zaključivanje proizvoljno, metode skućene, a teorije u raskoraku s činjenicama.

MARXISM AND RELIGION. CRITICISM OF THE MARXIST CONCEPTION OF RELIGION

Summary

In the article the author deals with the phenomenon of religion. Among the numerous attempts of philosophy and other social sciences throughout history to answer the numerous questions that arise from the phenomenon of religion, the author has chosen the Marxist-liberal theory and its attempt to deny the objective value of religion, interpreting its phenomenon and role in society by the socio-political conditions.

After a brief historical review of philosophical thoughts, the author is especially concerned with the bearers of the theory of demystification of religion at the end of 18th and the beginning of 19th century.

Then, he presents the opinions of the main protagonists of that theory, Feuerbach, Marx, Engels, Lenin, who consider religion an illusion, alienation, opium of the people, etc. According to Marx, religion is the perquisite for any other criticism, and since religion, being an upgrading, is actually alienation, in communism it should disappear, etc.

After he has presented the Marxist-liberal teaching on religion, the author takes a critical approach to its theories, to the concept of alienation, upgrading, the origin and disappearance of religion in communism, pointing out that these theories are ideologically loaded, terms undefined, hypotheses insufficiently supported, methods tight, generalizations and conclusions arbitrary, and theories in disagreement with facts and history.

Key words: *religion, criticism of religion, alienation, upgrading, demystification, opium of people, monotheism, polytheism.*